

OKKAZIONALIZMLARNING SO'Z TURKUMLARIGA XOSLANISHI

R.A.Suvonova SamDU dotsenti,

S.Allamurodova SamDU talabasi

Annotatsiya. Okkazional so'zlar tildagi ifoda vositalaridan biri bo'lib, ular favqulodda yaratiladigan, ijodkor nutqining individual mahsuli bo'lib qoladigan, tilning me'yoriy unsurlariga aylanmaydigan, doimo yangilik bo'yog'ini saqlaydigan nutqiy hodisadir.

Kalit so'zlar: Okkazionalizm, so'z turkumlari, uslubiyat, badiiy tasvir vositalari, nutqiy okkazonializm, noodatiy so'zlar, yozuvchi uslubi, nutqiy hodisalar.

Okkazional so'zlar so'zlovchi yoki ijodkorlar tomonidan o'z fikr va maqsadini o'ziga xos tarzda va aniq ifodalash, o'zlari tasvirlayotgan biror shaxs, narsa, obyekt, voqea-hodisalarni barcha qirralari bilan namoyon etish hamda ularga nisbatan bo'lgan o'z munosabati, ya'ni his-tuyg'ularini yorqin ifodalash maqsadida yaratiladi va qo'llanadi. Okkazionalizmlar tasvir obyektini tasvirlashda tildagi imkoniyatlar nutq egasini qanoatlantira olmaganda yaratiladi.

“Okkazionalizmlarning so'z turkumlariga xoslanishi ” deganimizda okkazionalizmlarning yasalishi, so'z turkumlariga mansubligiga ko'ra tasnif qilinadi. Okkazionalizmlarning yasalishi xususida B.Umurqulov, A.Mamatov, S. Toshaliyevalar o'z taqiqotlarida fikrlar bildirishgan va okkazionalizmlarni so'z yasalish nuqtai nazaridan turlicha tasniflashgan¹.

Okkazionalizmning paydo bo'lishida faqatgina affikslar qatnashmaydi, yasash asosining ma'nosi ham ishtirok etadi. “Demak, har bir yasalishda ikki elementning munosabati bor – yasashga asos bo'lgan so'z va yasalib chiqqan so'z (yasashga asos bo'lgan element mustaqil holda ayrim so'z, lekin yasalmaga asos bo'lgach – undan yangi so'z yasalgach – so'zning qismi). Yasalmadagi bu ikki element tashqi va ichki tomonlardan o'zaro munosabatda bo'ladi”, - deydi

¹ Toshaliyeva S. O'zbek tilida okkazional so'z yasalishi: -Toshkent: 1998. -B.23

A.G'ulomov. Shunday ekan, so'z yasashida ishtirok etadigan affikslarning yasash asosiga tanlab qo'yilishi natijasida yangi so'zlar hosil bo'ladi. Yasash asosiga so'z yasovchi affikslarning g'ayritabiiy qo'shilishi esa okkazionalizmni keltirib chiqaradi.

Ot yasovchi *-dosh, -chi, -iston, -kash, -furush, -zor, -boz, -soz* kabi affiks morfemalar ot okkazionalizmlarning yasashida ishtirok etadi. Shuningdek, shakl yasovchi *-cha, -oy, -boy, -jon* kabilar bilan ham okkazionalizmlar yasalgan: *xudocha, kadrcha, Quyoshoy, oromjon* kabi.

Sifat yasovchi affikslar ancha kam. Ular *-kor, -parast, -dor, -iy, -ona, -iyat* bo'lib, ular yordamida belgining ortiqligi, o'zakdan anglashilgan predmetga egalik, asosdan anglashilgan predmetga tegishlilik ifodalanadi: *zilzilakor, nolakor, she'rparast, soyador, suqdor, jahoniy* kabilar.

So'z turkumlariga mansubligiga ko'ra, okkazional so'zlarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Ot okkazionalizmlar.
2. Sifat okkazionalizmlar.
3. Fe'l okkazionalizmlar.
4. Ravish okkazionalizmlar.

Atoqli ot okkazionalizmlarini quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1) Inson nomini bildiradigan atoqli ot okkazionalizmlari: *Chakkazarb aka, Yaxshi Yamoniy, Dollarshoh, Kitobyoqar* kabi.

2) Joy nomlarini bildiradigan atoqli ot okkazionalizmlar: *Oqjariston, Yulduzkent, Oltiniston, Musayiston* kabi.

3) Tabiat hodisalari, osmon jismlarini jonlashtiradigan atoqli ot okkazionalizmlar: *Quyoshoy, Qishboy*.

Atoqli ot okkazionalizmlar ma'nosiga e'tibor berilsa, ular o'zlari atayotgan personaj, joy nomlarining xususiyatini ko'rsatadi. Masalan, *Chakkazarb aka* – jahli tez, raqibining chakkasiga tushiradigan odamni, *Kitobyoqa* – kitob yoqishga ko'ngli va qo'li boradigan odamni ifodalaydi.

Turdosh ot okkazionalizmlar ko‘p uchraydi. Ularni quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkin:

1) Shaxsni bildiradigan turdosh ot okkazionalizmlar: *kulgudosh, zarxo‘r, xabarkash, soqoldosh, molchi, molshunos, ilmpaz, yersevar, to‘yxo‘r, mehrxo‘r* kabi.

2) Mavhum ot okkazionalizmlar: *mungdosh, o‘zso‘zlik, sekretarbozlik, xurrahchilik, davrdoshlik, yurtparastlik, baxtsozlik, darddoshlik* kabi.

3) Joy nomlarini bildiruvchi turdosh ot okkazionalizmlar: *qumzor, chivinxaroba, yotoqgoh, nonxona, kafegoh, sukutgoh, qorong‘uzor, mehnatxona* kabi.

4) Predmetni, shaxsni bildiradigan birikma ot okkazionalizmlar: *charxi o‘yinkor, mazmundor magazin, puchak jonlar, bir miri kam polkovnik*.

Yuqorida keltirilgan okkazionalizmlarning “o‘zagi ham, so‘z yasovchi affikslari ha o‘zbek tili uchun yangilik emas, ammo ular o‘zaro birlashtirilganda matnda favqulodda badiiy-estetik mazmunga ega bo‘ladi”.

Sifat okkazionalizmlar: *shafaqqun (piyola), fitnagar (olam), obdor (qilich), beshumor (kunlar), aqlavval (kishilar)*. Sifat okkazionalizmlarning o‘ziga xos xususiyatlari shundaki, ularning yoniga sifatlanmish keltirilsagina, ya’ni mikromatnda ma’nosi aniqroq bo‘ladi.

Fe‘l okkazionalizmlar: *tog‘lanaman, jo‘ralashing, xorazmlashmoq, g‘ozlanmoq, xayollanib, kalitlamoq, konkurslashmoq* kabi.

Ravish okkazionalizmlar: *maymunona, tinsiz, sho‘xona, nozimona, jayhunona, darhayrat* kabi. Ravish okkazionalizmlar kesimdan anglashilgan ish-harakatning belgisini bildirib, kesimga bog‘lanib keladi: *darhayrat (bormoq), boltashakul (qaychulanib), yelbag‘ay (kelmoq), tinsiz (shovullamoq)* kabi. Ba’zi ravish okkazionalizmlar ravish yasovchilar bilan yasalgan bo‘lsa ham otlarga bog‘lanib, sifatlovchi vazifasida ham kelishi mumkin:

Maymunona fikrlardan nazm tuzdi u.

(A.Oripov).

Jayhunona kurashga kelmasa qodir daryo.

(O. Matjon).

Misollardan ko‘rindiki, okkazonalizmlar badiiy nutqda, eng avvalo, ot turkumi doirasida, so‘ngra sifat, fe‘l, ravish so‘z turkumi doirasida uchraydi.

Son va olmosh so‘z turkumiga xos okkazonalizmlarni hozircha uchratmadik.

Okkazonalizmlarni shartli ravishda ikki guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin:

1. Og‘zaki nutq okkazonalizmlari;
2. Badiiy nutq okkazonalizmlari.

Og‘zaki nutq okkazonalizmlari - obrazlar nutqida ishlatiladigan betakror birliklarni nazarda tutiladi. Masalan, *Yaxshi Yamoniy, boboyka, qayta qurish dohiysi, paxta ishi, tekin hurmat, xudocha, xalqlar otasi, akaxon, ukagoh*, kabilar. Bunday okkazonalizmlarning ma‘nolariga e‘tibor berilsa, ularda satira va yumor mavjud.

Og‘zaki nutqda biror narsa ustidan kulib, kinoya bilan gapirish odatiy hol. Kulguli vaziyat yoki nafrat uyg‘otish uchun odamlar tesha tegmagan so‘z va iboralarni, ifodalarni qo‘llashga harakat qiladilar. Masalan, *Bu qanaqa bo‘ldi, boboyka...*(C.Ahmad). *Meni Tuhmatilloning o‘rniga tayinlashlaringni talab qilaman.* (A.Muqimov)².

Og‘zaki nutqdagi okkazonalizmlar bilan badiiy nutqdagi okkazonalizmlar orasida farq bo‘lishini tilshunos olimlar isbotlab berdi.

Ma‘lumki, o‘tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab til ilmida "okkazonalizmlar termini neologizmlarning nutqdagi kurinishiga nisbatan qo‘llanila boshlandi. Okkazonalizm (lot. occasionalis - tasodifiy) - umumiste‘molga muvofiq, to‘g‘ri kelmaydigan, individual tarzdagi ma‘noga ega bo‘lgan til birligi. Shu ma‘noda, Behbudiy va Cho‘lpon publitsistik asarlari va ularda qo‘llangan okkazonalizmlar alohida ahamiyatga ega.

Okkazonalizmlarning qo‘llanishini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, badiiy nutqda ot okkazonalizmlar eng faoldir. Miqdoriga ko‘ra sifat okkazonalizmlar ikkinchi o‘rinda, fe‘l okkazonalizmlar uchinchi o‘rinda, boshqa turkum so‘zlari esa keyingi o‘rinlarda turadi.

² Roziqova G. Okkazonalizmlar haqida. Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi, filologiya fanlari nomzodi, O‘TA jurnali, 2005, 5-son.

Okkazional soʻzlar tildagi ifoda vositalaridan biri boʻlib, ular favqulodda yaratiladigan, ijodkor nutqining individual mahsuli boʻlib qoladigan, tilning meʼyoriy unsurlariga aylanmaydigan, doimo yangilik boʻyogʻini saqlaydigan nutqiy hodisadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov X., Mahmudov N. Soʻz estetikasi. - Toshkent: Fan, 1981
2. Moʻminov S. Okkazional nutqiy nominatsiyada motivatsiyaning roli. - Toshkent, 1990.
3. Samadov S. Oʻzbek tili uslubiyati. Badiiy uslub. -Toshkent: Oʻqituvchi, 1991
4. Toshaliyeva S. Oʻzbek tilida okkazional soʻz yasalihi: -Toshkent: 1998.
5. Toʻxtasinova O. Badiiy okkazionalizmlar.-Fargʻona, 2006.